

Text. Textovosť. Kritériá textovosti

Ján Gallo, Filozofická fakulta UKF, jgallo@ukf.sk

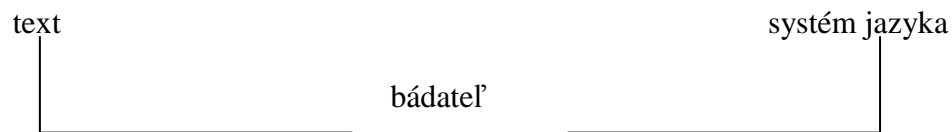
Kľúčové slová: model textovosti, podstata textu, príznak textu, text, textovosť, textová lingvistika

Ключевые слова: модель текстуальности, лингвистика текста, признак текста, сущность текста, текст, текстуальность

Otázku o tom, čo je to *text*, si jazykovedci kladli vlastne od okamihu zrodu lingvistiky textu. Jednoznačná odpoveď, t. j. jednoznačná definícia textu, ktorú by akceptovali všetci, pritom neexistuje.

Je pozoruhodné, že v predteoretickej predstave, vo význame bežného používateľa jazyka odpoveď na túto otázku nespôsobuje ťažkosti. Prakticky každý nositeľ jazyka je schopný uviesť príklad toho, čo on považuje za text: interview, oznámenie, román, vedecký článok, báseň, telefonický rozhovor atď. Aj taký empiricky vnútený pohľad nevyvolá pochybnosti a dôležité rozpory v prostredí používateľov jazyka. V praktickom význame problém, čo je to text, neexistuje. Po stránke vedeckej odpovede na položenú otázku závisí od teoretických stanovísk bádateľa, a preto nemôže byť jednoznačná.

Pojem *text* (lat. – *textus* – „tkanina“) je pomerne zložitý fenomén a podľa A. N. Alefirenka et. al. (2012, 8) sa ním obyčajne rozumie „postupnosť jazykových znakov, ktoré sú navzájom spojené významovým vzťahom“ (prekl. J. G.).

Podobne vymedzuje samotný pojem text aj *Slovník novější literární teorie. Glosár pojmu* (2012, 521) ako „znakový, materiálne fixovaný prostriedok komunikácie vznikajúci výberom jednotiek zo škály paradigmy a ich syntagmatickým zretázením“ (prekl. J. G.).

V textovej lingvistike a náuke o texte sú pojmu text obvykle priradované nasledujúce charakteristiky: znakovosť, informačná povaha, zámernosť, kohézia a koherencia, vyjadrenosť štruktúrovanosť, relatívna ohraničenosť a ucelenosť, komunikačná úplnosť, pragmatická a komunikačná prijateľnosť, kontextová situovanosť, štýlová a funkčná utváranosť (Lotman 1970, Beaugrande a Dressler 1981, Bal 1985, Helbig 1991, Čermák 1994, Čechová 1996).

Pokiaľ ide o samotnú definíciu textu, v súčasnosti ich už existujú celé desiatky. Čím viacej a hlbšie sa tento produkt rečovej činnosti skúma, tým sú definície presnejšie. Niekedy sa text chápe ako proces reči, inokedy ako výsledok procesu. Definícia ho raz charakterizuje veľmi úzko – keď vidí v texte iba jazykové prvky, a inokedy širšie – keď berie do úvahy aj mimojazykové skutočnosti. Napríklad, *Příruční mluvnice češtiny* (2012, 652) rozumie pod pojmom text „celistvé (komplexné) a spravidla tiež súdržné (koherentní) jazykové útvary, prostredníctvom ktorých hovoriaci realizuje rôzne komunikačné ciele“ (prekl. J. G.) a pripomína, okrem iného, jeho situatívnosť, t. j. mlčky stotožňuje text a komunikát a text priraduje do prehovoru/parole, zatiaľ čo *Čeština – řeč a jazyk* (2000) chápe text ako štruktúru komunikátu. Toto dvojité chápanie odráža aj vymedzenie v *Encyklopedickom slovníku češtiny* (2002).

S ohľadom na bilaterálnu povahu textu, ale aj s ohľadom na dynamiku vzťahu medzi obsahom a formou vymedzuje J. Findra (2004, 126) text ako „lineárnu jednotku, ktorá predstavuje funkčnú následnosť (zviazanosť) obsahovo-tematických a jazykovo-kompozičných zložiek a prvkov. Funkčná prepojenosť obsahových a formálnych jednotiek textu sa manifestuje v ich horizontálno-vertikálnej zviazanosti (podmienenosti, závislosti). Horizontálnym smerom ide pritom jednak o vzájomnú zviazanosť obsahovo-tematických segmentov a jednak o vzájomnú nadväznosť a prepojenosť jazykovo-kompozičných prostriedkov. Na vertikálnej osi sa manifestuje funkčný vzťah medzi hĺbkovou a povrchovou štruktúrou textu: vonkajšia organizácia textu je v služobnom postavení k jeho vnútornej organizácii. Na vonkajšej, povrchovej úrovni textu sa reflektuje situácia v jeho hĺbkovom podloží, vnútornej štruktúre, sujetovo-kompozičnom usporiadaní.“

Súhrnne možno konštatovať, že text predstavuje určitý myšlienkový celok, ktorý má svoju formu (písomnú alebo ústnu) a svoj obsah (o niečom vypovedá), niečo pomenúva.

Lingvistická teória textu kladie dôraz na to, že text je médiom komunikácie; je procesom, ktorým autor odovzdáva informáciu čitateľovi; je svojou štruktúrou a displayom zdrojom nového poznania predloženého na selektívny výber čitateľovi.

Možno konštatovať, že text v jeho ústnej a písanej podobe je výrazným motivačným médiom pre poslucháča (čitateľa), pretože plný význam myšlienok prezentovaný verbálne v slovách a slovných spojeniach sa odкрýva až v kontexte viet, odsekov a celého textu v závislosti od hovoriaceho (pisateľa) a poslucháča (čitateľa), od ich jazykovej i mimojazykovej skúsenosti a celej komunikatívnej situácie.

Prakticky vo všetkých definíciách textu je možné vyčleniť niekoľko definičných aspektov, bez ktorých podstata textu a textovosti zostáva nejasná. Máme na mysli súbor kvalitatívnych charakteristík, príznakov, bez ktorých text ako taký nemôže existovať. Z filologického hľadiska sa také charakteristiky u rôznych bádateľov rôznia. Ale celkovo, pri zovšeobecnení od vonkajších podrobností, lingvisti konštatujú, že je vhodné vyčleňovať:

- ✓ všeobecné príznaky textu, ktoré vyjadrujú jeho podstatné vlastnosti ako objektu analýzy;

- ✓ typologické (typologicky ustálené) príznaky, ktoré nie sú vlastné všetkým textom, ale textom ako predstaviteľom určitých tried, druhov, typov;

- ✓ individuálne charakteristiky, ktoré sú vlastné jednotlivým textovým dielam, a ktoré poukazujú na ich unikátnu svojráznosť. Ide o všeobecný metodologický princíp analýzy „všeobecného – špecifického – jedinečného“, ktorý konštatuje, že všetky exempláre textov (jednotlivé diela) spolu s unikátnymi individuálno-variantnými charakteristikami, preukazujú univerzálne, t. j. invariantné príznaky, ktoré tvoria základ definičných aspektov všeobecnej definície textu. K takým invariantným príznakom textu na jeho delimitáciu a identifikáciu zaraďujeme nasledujúce, ktoré vyčleňujú vo svojej práci E. A. Gončarovová a I. P. Šiškinová: „Text predstavuje z hľadiska jeho autora završenú, ale v hľadiska významu a intencie otvorenú početným interpretáciám lineárnu postupnosť jazykových znakov, ktoré sú vyjadrené grafickým (písomným) alebo zvukovým (ústnym) spôsobom. Ich vzájomná významovo-sémantická súčinnosť vytvára akúsi kompozičnú ucelenosť, ktorá je podporovaná lexikálno-gramatickými vzťahmi medzi jednotlivými prvkami štruktúry vzniknutej takýmto spôsobom.“

Ako nezávislé rečové a myšlienkové dielo má text špecifickú propozično-tematickú štruktúru.

Text realizuje určitý komunikačný vplyv svojho autora (autorov) a jeho základ tvorí určitá komunikačno-pragmatická stratégia alebo textová (-é) funkcia (-ie). Tie sa prejavujú pomocou systému jazykových a kontextových signálov, ktoré v dôsledku formálneho vyjadrenia predpokladajú adekvátnu reakciu adresáta“ (Gončarovová, Šiškinová, 2005, 8, prekl. J. G.).

Odhalenie a systematizácia vnútorne nevyhnutných vlastností textu je spojené s otázkou kvalitatívnej jednoznačnosti, t. j. odlišení textu od netextu. Je to prvá etapa pri pochopení problematiky delimitácie a identifikácie textu, t. j. jeho oddelenia od iných jazykových jednotiek. Kvalitatívne definovanie textu sa v zahraničnej lingvistickej tradícii nazýva *textovosť* (rus. *текстуальность*; angl. *texture, textuality, textness*; nem. *Texthaftigkeit, Textur, Textualität*). Textovosť sa teda v západnej tradícii prezentuje ako súhrn určitých čít (vlastností, parametrov).

V ruskej vede sa v tejto súvislosti častejšie hovorí o kategóriách textu. Zdá sa, že tradíciu založila známa monografia I. R. Gal'perina *Text kak objekt lingvističeskogo issledovanija* (1981), v ktorej sa uvádza zoznam povinných a variantne sa odlišujúcich nepovinných kategórií: informačnosť (информативность), členitosť (членимость), prospekcia (проспекция), retrospekcia (ретроспекция), kohézia (когезия), continuum (континуум), modalita (модальность), autosémantika (автосемантия), zakončenosť (завершённость), podtext (подтекст) (porov., *ibid.*, 27, 131). V nasledujúcich rokoch sa k nim pridali také významné a často pertraktované kategórie ako čas v umení (художественное время) a umelecký priestor (художественное пространство) – chronotop (Z. J. Turajevová), adresovanosť (адресованность) (O. P. Vorobjovová), emotívnosť (эмотивность) (V. I. Šachovskij, O. E. Filimonovová) a iní. V 90. rokoch bolo v ruskej odbornej literatúre zaznamenaných viac než 50 kategórií textu (porov., Ščirovová, Gončarovová, 2007, 57).

V zahraničnej jazykovede otázku o tom, akým kritériám má zodpovedať text (ako menovite lingvistický a nie všeobecno-semiotický fenomén), pôvodne položili a maximálne otvorili W. Dressler a R. A. de Beaugrande v ich *Lingvistike textu*, ktorú vydali v roku 1981 (a jej reedície neskôr v nemčine a v angličtine). Model textovosti, ktorý autori predložili, sa stal základom pre mnohé ďalšie diskusie a teórie pokiaľ ide o status textu vo všeobecnosti, a taktiež sa často ich model pertraktuje a preberá aj v ruských prácach. V úlohe základných, primárnych vlastností textu W. Dressler a R. A. de Beaugrande vyčlenili sedem príznakov: kohéziu, koherenciu, intencionálnosť, adresovanosť, informačnosť, situatívnosť a (typologickú) intertextovosť. Je potrebné ich skúmať ako také konštitutívne princípy, ktoré sa nutne dodržiavajú ako pri textotvorbe, tak aj pri percepcii textu. V krátkosti zhrnieme sedem uvedených príznakov:

1. Kohézia predstavuje vzájomný vzťah komponentov povrchovej štruktúry textu: gramaticko-syntaktickej, lexikálnej, rytmickej, grafickej;

2. Koherencia je sémanticko-kognitívna nadväznosť v jej rozličných aspektoch: príčinnno-dôsledkovom, časovom, referenčnom. Opozícia „kohézia – koherencia“ je opozíciou povrchovej štruktúry a hĺbkovo-významovej úrovne.

3. Intencionálnosť ako podmienenosť textového celku komunikačným zámerom je úzko spojená s adresovanosťou (4), t. j. komunikačno-pragmatickým zameraním na adresáta vo všetkej rozmanitosti jeho charakteristík: sociálnych, vekových, komunikačno-rolových atď.

5. Informačnosťou sa v texte myslí zachytenie/zobrazenie stupňa/miery, očakávanosti/neočakávanosti, známosti/neznámosti významových útvarov, ktoré sa predkladajú adresátovi, čo napomáha výberu a kombinácii jazykových prostriedkov.

6. Situatívnosť je charakteristická vzájomným vzťahom textu s relevantnými faktormi komunikačnej situácie pri jeho vytvorení.

7. Intertextovosť predpokladá reprodukciu invariantných príznakov v konkrétnom exempláre textu, ktoré sú determinované modelom jeho štruktúry – typom textu.

Tento model textovosti už dve desaťročia dominuje v diskusiách o lingvistike textu a kritériá textovosti podľa de Beaugranda a Dresslera sa uvádzajú ako základné príznaky textu vo všetkých renomovaných zahraničných výskumoch (R. A. de Beaugrande, W. Dressler, M.

Halliday, R. Hasan, N. Vater, W. Heinemann a iní) včítane vydaní charakteru príručiek alebo učebníc. Dodajme, že v ruskej vede sa zoznam základných príznakov textu trochu odlišuje od horeuvedených. Celkovo je to možné vysvetliť odlišnosťou v tradíciách interpretácie a analýzy textu. Západoeurópska tradícia do centra pozornosti kladie stanovenie kritérií alebo noriem, ktoré vo svojom vzájomnom integračnom celku odlišujú text od netextu. Ruská tradícia je zameraná na vyčlenenie a opis kategórií textu a porovnávanie textu s jednotkami nižších úrovní jazykovej hierarchie (I. R. Gaľperin, M. N. Kožinová, T. M. Dridze, J. A. Sorokin, A. A. Leont'iev, Z. J. Turajevová).

Ak sa vrátíme ku koncepcii de Beaugrandeho a Dresslera, chceme zdôrazniť, že uznanie jej teoretického významu vôbec nevyklučuje možnosť jej doplnenia, špecifikovania, kritickej interpretácie. Aj diskusie, ktoré potom vyvolávali nové predstavy, vznikali prvotne.

Jasné je predovšetkým to, že navrhnutý model textovosti sa zakladá na rôznorodých príznakoch textu. Rôznorodých v tom zmysle, že sa tu prejavujú a) rozmanité teoretické prístupy na určenie podstaty textu, ktoré sa navzájom menili od 60. – 80. rokov a b) nediferencovane sa spájajú rozličné úrovne textu ako celku.

Prvý z uvedených príznakov textu, kohézia, t. j. vzájomný gramaticko-syntaktický vzťah prvkov textu ako celku na povrchovej úrovni reflektuje gramaticky orientovaný model textu, ktorý možno nájsť v počiatkoch formovania lingvistiky textu. V 60. a 70. rokoch bol práve tento aspekt textovosti hlavným v prácach z textovej lingvistiky, ktorá sa porovnávala s gramatikou vety (tzv. systémovou lingvistikou).

Kritériá koherencie a informačnosti (nazvaná aj tematickosť) reflektujú sémanticky orientovaný prístup k opisu textu. Už pôvodne pri zrode textovej lingvistiky ako novej disciplíny bádatelia akcentovali hĺbkový významový, sémanticky podmienený vzájomný vzťah jazykových prvkov textu ako celku. Tento teoretický prístup je vyjadrený v príslušných definíciách textu ako systému významových prvkov.

V ďalšom rozvoji textovej lingvistiky je potrebné uvedomiť si skutočnosť, že syntakticky podmienená nadväznosť (связность) (na povrchovej úrovni) a sémanticky podmienená spojitosť jazykových prvkov je nevyhnutná, ale nie dostatočná na definovanie fenoménu celistvosti textu. Ide o tie závery, ktoré boli zrejme spolu s tzv. pragmatickým obratom v jazykovede. *Funkčná perspektíva textu, jeho komunikačné poslanie* sa dostáva do popredia. Všetky jazykové jednotky, všetky slová, ktoré sú začlenené do textu, sa týmto stávajú súčasťou komunikačnej situácie. Oni sú výsledkom uvedomelého zámerného výberu autora textu, ktorý vytvára text ako celok. Veľmi presné a výstižné sa v tejto súvislosti javí vyjadrenie E. A. Gončarovovej: „Ak vytvárame text ako ucelenú významovú a rečovú štruktúru, každý subjekt reči „vopred nachádza“ potrebné pre neho prvky v jazyku, ktoré sa do textu začleňujú nie ako ucelená štruktúra, ale fragmentárne, prostredníctvom jednotlivých stavebných prvkov, ktoré si vyberá v súlade s potrebami oznamovania a komunikácie... Slovo a veta ako hlavné nominatívne a komunikačné jednotky jazykového systému, ktoré vstupujú do významovej štruktúry textu ako celku, sa stávajú „textoslovami“ a „textovetami“, v sémantike a syntaxi ktorých sa spájajú charakteristiky idúce ako od systému jazyka, tak aj od „systému textu“ (Gončarovová, 2003, 12, prekl. J. G.).

Je zjavné, že sémantika „textoslov“ sa môže podstatne líšiť od sémantiky samostatných slov, a iba na základe pochopenia v texte sa v slove aktualizuje jeho význam. Dokonca aj v samotnej neutrálnej jednotke, ktorá je včlenená do výpovede/textu, sú možné sémantické zrasty. *V texte vzniká kvalitatívne nový komplex, ktorý sa nerovná súčtu systémových významov jednotlivých jednotiek.*

Práve s pochopením textu ako komplexu ako kvalitatívne nového celku, mechanicky nepozostávajúci zo súčtu prvkov, ktoré sú súčasťou jeho systému, súvisí problém odhalenia imanentných vlastností textu. Ukazuje sa, že problém textovosti sa pertraktuje po novom ako otázka o možnosti a akceptovaní tézy o sebestačnosti súboru istých charakteristík na

znásobenie statusu textu. Mení sa podstata textovosti pri prechode k textu nie ako statickému útvaru, ale ako dynamickej štruktúre, ako k „živému nositeľovi významov“? Ak by sme pokračovali v tejto otázke, sú príznaky textu (kritériá textovosti) jeho imanentnými, t. j. vnútorne podmienenými vlastnosťami, postačujúce? Môžu lingvisti vo všeobecnosti vyhlásiť akékoľvek príznaky textu za imanentné, raz a navždy dané a raz a navždy spojené s fenoménom textovosti? Veď, ako je známe, model pozostávajúci zo siedmich kritérií, ktorý na začiatku predložili de Beaugrande a Dresslera, ponímal príznaky ako integračnú jednotu. Ak nebolo splnené jedno z nich, text prestával byť textom.

Literatúra

- BAL, M.: *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press, 1985. 164 s. ISBN 0-8020-6557-0.
- BEAUGRANDE, R. de: *Text production. Toward a Science of Composition*. Norwood, New Jersey: Ablex, 1982. 256 s. Bez ISBN.
- BEAUGRANDE, R. A., DRESSLER, W.: *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1981. 290 s. ISBN 3-484-22028-7.
- ČECHOVÁ, M. et al.: „Text“. In: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Institut sociálních vztahů, 1996, s. 350 – 359.
- ČECHOVÁ, M. a kol.: *Čeština. Řeč a jazyk*. 2. přepracované vydání. Praha: ISV nakladatelství, 2000. 407 s. ISBN 80-85866-57-9.
- ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*. 1. vyd. Praha: Pražská imaginace, 1994. 251 s. ISBN 80-7110-149-4.
- FINDRA, J.: *Štylistika slovenčiny*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2004. 232 s. ISBN 80-8063-142-5.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J.: *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 604 s. ISBN 80-7106-484-X.
- LOTMAN, J. M.: *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Slovan, 1970, 376 s. Bez ISBN. prel. M. Hamada.
- Příruční mluvnice češtiny*. 2. vydání opravené (reprint). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 657 – 669. ISBN 978-80-7106-624-8.
- Slovník novější literární teorie: glosár pojmů*. Richard Müller a Pavel Šidák (Eds.). 1. vydání. Praha: Academia, 2012. 699 s. ISBN 978-80-200-2048-2.
- SOKOLOVÁ, J.: *Tri aspekty verbálneho textu*. Nitra: UKF, 2012. 144 s. ISBN 978-80-558-0156-8.
- АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. – ГОЛОВАНЁВА, М. А. – ОЗЕРОВА, Е. Г. – ЧУМАК-ЖУНЬ, И. И.: *Текст и дискурс: учебное пособие для магистрантов*. 1-е изд. Москва: «Флинта – Наука», 2012. 232 с. ISBN 978-5-9765-1040-1 (Флинта); 978-5-02-037351-8 (Наука).
- ГАЛЬПЕРИН, И. Р.: *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: «Наука», 1981. 138 с. Bez ISBN.
- HELBIG, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. 1. vyd. Praha: Academia, 1991. 304 s. prel. J. Nekvapil a J. Holšánová.
- ГОНЧАРОВА, Е. А.: *Ещё раз о стиле как научном объекте современного языкознания*. In: *Текст – дискурс – стиль. Коммуникации в Экономике: Сборник научных статей, № 2*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2003, с. 9 – 23. ISBN 5-7310-1650-X.
- ГОНЧАРОВА, Е.А. – ШИШКИНА, И. П.: *Интерпретация текста. Немецкий язык. Учебное пособие для педагогических вузов*. Москва: «Высшая школа», 2005. 368 с. ISBN: 5-06-005421-7.
- Текст: теоретические основания и принципы анализа: учебно-научное пособие*. Под ред. проф. К. А. Роговой. Санкт-Петербург: Златоуст, 2011. 464 с. ISBN 978-5-86547-638-2.

ЧЕРНЯВСКАЯ, В. Е.: *Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность*. Учебное пособие. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 248 с. ISBN 978-5-397-00289-9.

ЩИРОВА, И. А. – ГОНЧАРОВА, Е. А.: *Многомерность текста: понимание и интерпретация: Учебное пособие*. СПб: ООО «Книжный дом», 2007. 472 с. ISBN 978-5-94777-099-5.

Абстракт

В данной статье рассматриваются различные аспекты проблематики текста, приводятся дефиниции понятия текст, а также излагаются взгляды на сущность текста и текстуальности. Далее сравниваются различные подходы к определению основных критериев текстуальности, взаимосвязанные с приведённой моделью текстуальности в аспекте диахронии. В заключение приводятся рассуждения о дальнейшем развитии обсуждаемой в статье проблематики, касающейся основных свойств и признаков текста и критериев текстуальности.